

СТАНОВЛЕННЯ КООРДИНАЦІЙНИХ ЦЕНТРІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ У 1920-х РОКАХ

На основі історико-наукового аналізу розкрито процес формування організаційних центрів вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Висвітлено основні аспекти їх науково-організаційної діяльності, яка регулювалась державницькими рішеннями відповідно до політичних та соціально-економічних умов життя країни у 1920-х рр. Організаційна структура вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи сприяла успішній інституалізації та становленню академічної форми організації галузевого дослідництва в Україні.

Ключові слова: сільськогосподарська дослідна справа, розвиток, координація, управління, сільське господарство.

Сучасні виклики відстоювання української державності як ніколи актуалізують потребу у висококваліфікованих спеціалістах, здатних продовжити кращі традиції українства. Вирішальними при цьому постають наявність й використання знання історичного досвіду, зокрема у напрямі історії науки у тому числі й аграрної, враховуючи провідну роль аграрного сектору в економіці України.

Історичний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні досліджують з 2001 р. в Інституті історії аграрної науки, освіти і техніки ННСГБ НААН під керівництвом члена-кореспондента НААН В. А. Вергунова. Упродовж нетривалого періоду науковцями установи повернуто з небуття чимало славетних імен українців, відтворено маловідомі сторінки діяльності окремих інституцій та окреслено еволюційні етапи галузевого дослідництва. Питанню створення координуючих центрів сільськогосподарської дослідної справи у 1920-х рр. присвячено низку видань, серед яких вирізняються комплексні праці В. А. Вергунова та підготовлені збірки документів і матеріалів¹. Враховуючи елемент новизни розпочатої справи щодо вивчення еволюційного шляху аграрної науки України, на сьогодні залишається достатньо широкий спектр завдань для подальших комплексних досліджень.

Насамперед варто зазначити, що сільськогосподарська дослідна справа отримала офіційне державне визнання після Указу Миколи II про затвердження «Положення про сільськогосподарські дослідні установи» 28 травня 1901 р.², до цього пройшовши, переважно завдяки приватній ініціативі, майже сторічний шлях становлення різних галузей наукових знань та пошуків організаційних форм. Певним зрізом розвитку сільськогосподарської дослідної справи можна назвати функціонування галузевих товариств, дослідних полів і станцій, які стали дієвими осередками дослідницької діяльності для потреб сільськогосподарської галузі. Ситуація змінилася наприкінці другого десятиріччя під час революційних подій 1917–1921 рр. зі створенням координуючого центру сільськогосподарської дослідної справи, предтечі Національної академії аграрних наук України – Сільськогосподарського вченого (згодом наукового) комітету України (СГВКУ), який постав на базі сільськогосподарського відділу Міністерства земельних справ і функціонував до 1927 р.

Отже, Комітет розпочав свою діяльність згідно наказу міністра земельних справ Ч. 162 від 1 листопада 1918 р.³ під головуванням академіка В. І. Вернадського⁴. Незважаючи на несприятливі історичні обставини для розвитку сільськогосподарської науки, вдалося зберегти напрацьований досвід і традиції щодо організації структури, яка об'єднувала науковий потенціал в аграрному секторі країни.

Сільськогосподарський науковий комітет України насамперед зайнявся відновленням зруйнованих галузевих науково-дослідних установ. Було відтворено дореволюційну мережу й започатковано організацію нових науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів аграрного профілю. У цей період створено розгалужену мережу дослідних установ – значну кількість дослідних станцій, дослідних полів, опорних пунктів, лабораторій, сортовипробувальних ділянок тощо. Сільськогосподарський науковий комітет ініціював створення низки дослідних агрономічних станцій; за його підтримки розпочали роботу нові наукові заклади: Український інститут прикладної ботаніки, Український інститут захисту рослин, Український інститут тваринництва, Інститут експериментального ґрунтознавства, Інститут агрономічної хімії, Інститут насінництва, Інститут водного господарства та ін. Також у ряді регіонів було відкрито філії СГНКУ (Уманська, Вінницька, Одеська, Житомирська, Полтавська, Київська, Кам'янець-Подільська). За ініціативою СГНКУ засновувалися періодичні видання, серед яких: «Агроном», «Бюлетень боротьби з шкідниками», «Бюлетень Сільсько-Господарського Наукового Комітету України», «Вісник садівництва, виноградарства та городництва», «Матеріали дослідження», «Молодий дослідник», «Вісник с.-г. науки», «Сільськогосподарська дослідна справа», «Український агроном» та ін.

Згодом Вчений комітет перейменували у Сільськогосподарський науковий комітет при Народному комісаріаті земельних справ. Конструктивну роль у роботі СГНКУ упродовж усього терміну діяльності відіграли видатні особистості вітчизняної науки, його керівники – академіки В. І. Вернадський, П. А. Тутковський, О. Н. Соколовський, професори С. Л. Франкфурт, М. М. Ковалевський, І. М. Щоголів, С. Ф. Веселовський, М. М. Вольф та учений секретар О. А. Яната. Створена цими вченими організаційна структура, розгорнута тематика досліджуваних проблем, реалізація результатів та їх репрезентація «за багатьма ознаками відповідає суті академічної науково-координуючої установи сучасного типу»⁵.

Варто не оминати увагою і той факт, який власне засвідчує своєчасну й певною мірою виконану затребуваність існування такого органу, а саме те, що станом на 1924 р. у структурі СГНКУ діяло 16 секцій (економічна, метеорологічна, секція дослідної сільськогосподарської справи, хімічна, секція ґрунтознавства, ботанічна, зоологічна, секція боротьби з шкідниками, народного сільськогосподарського побуту, рільництва, садівництва та городництва, луківничого господарства, сільськогосподарської освіти популяризації та видавництва, меліораційна, лісова, технічна) та 9 підсекцій (служби погоди, преси та видавництва, шкільної сільськогосподарської освіти, позашкільної сільськогосподарської освіти, сільськогосподарської промисловості, термінологічно-перекладна, сільськогосподарського машинобудівництва, сільськогосподарського будівництва, ентомологічна). Також діяло 9 бюро (лісової ентомології, бджільництва, рибознавства, насіннезнавства, лікарських рослин, бур'янів, фітопатологічне, флористичне, музейне, редакційно-видавниче, бібліотечно-бібліографічне, бюро закордонних відносин, сітки кореспондентів, термінологічне) і 5 комісій (боротьби з посухою, тютюнництва, дослідної справи, охорони природи, районування).

У зв'язку із обставинами різного характеру, зокрема й з причини реорганізаційних перетворень, після десятирічного функціонування «...більшовики ліквідували СГНКУ як нібито «націоналістичну» установу»⁶. Проте варто зауважити, що результати успішної діяльності СГНКУ щодо інституалізації сільськогосподарської дослідної справи як організації отримали пріоритет в подальшій системі ведення галузевого дослідництва та сприяли формуванню певних ознак і функцій його координаційних центрів.

На місці зліквідованого СГНКУ, як засвідчують архівні документи, функціями координуючого органу було наділено Науково-консультаційну раду (НКР) НКЗС, створену 11 січня 1928 р. відповідно до постанови ВУЦВК і РНК⁷. Діяльність НКР регламентувалася періодичними скликаннями сесій, програми робіт яких затверджував НКЗС. Відповідно до «Положення про Науково-консультаційну раду...»⁸, Бюро НКР вирішувало організаційні питання підготовки й проведення сесій, спеціальних нарад та наукових консультацій. Варто зазначити про основні завдання Науково-консультаційної ради, до яких належали: а) надання наукового обґрунтування загального плану розвитку сільського господарства України; б) погодження й скеровування відповідно до потреб планового розвитку сільського господарства науково-дослідної роботи під керівництвом НКЗС; в) допомога оперативним відділам та установам

НКЗС у їхній практичній роботі шляхом надання відповідних наукових консультацій, експертних висновків, розробок окремих тем тощо.

Загалом, у зв'язку із побудовою першого п'ятирічного плану народного господарства в контексті нової державної політики, робота НКР на момент створення скеровувалась на розробку проблем, пов'язаних, головне з організаційними питаннями соціалістичної реконструкції сільського господарства й зокрема, пошуків оптимальних форм його наукового обслуговування. При цьому на перший план ставилися питання, які виокремив і розпочав вивчати вищезгаданий Сільськогосподарський науковий комітет України, а саме: підвищення рівня врожайності сільськогосподарських культур, розвитку тваринництва, будівництва Дніпровської ГЕС, сільськогосподарського районування, усупільнення сільськогосподарського виробництва та ін. Відповідно до кожної з зазначених проблем було створено спеціальні Комісії, до роботи яких було залучено багато відомих на той час учених та фахівців різних галузей сільського господарства. Напрацювання цих Комісій згодом передали новоствореним науково-дослідним інститутам, зокрема, Українському інституту економіки й організації сільського господарства при НКЗС. Варто додати, що у цей період було створено й інші науково-дослідні інститути з головних галузей сільського господарства – ґрунтознавства, угноєнь, прикладної ботаніки, селекції та генетики та ін. При цьому основне навантаження й провідна роль припала на членів НКР НКЗС, у період діяльності якої, упродовж 1927–1930 рр. відбувався активний процес інститутизації сільськогосподарської дослідної справи в Україні, яка сприяла координації й методичному спрямуванню галузевого дослідництва для потреб суспільного сільськогосподарського виробництва.

Активне створення нових науково-дослідних інститутів потребувало також реорганізації універсальних сільськогосподарських дослідних станцій, що підняло попередні дискусії щодо організації сільськогосподарської дослідної справи за крайовим принципом. Такі зміни в методології галузевого дослідництва були зумовлені насамперед завданням перспективного плану розвитку народного господарства й державної політики якнайтіснішого зв'язку науки і практики у сільськогосподарському секторі. Таким чином, за оптимальну організаційну форму було ухвалено спеціальні науково-дослідні інститути й відповідно створено мережу галузевих науково-дослідних установ УСРР, яка стала базою для заснування Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (ВУАСГН) (нині – Національна академія аграрних наук України) відповідно до Постанови № 154 РНК УСРР від 22 травня 1931 р.⁹

Отже, організаційна структура вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи отримала методичний центр з функціями контролю та координації. Тут варто зазначити, що в свою чергу, новостворена академія методично підпорядковувалася і входила до системи Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені В. І. Леніна (ВАСГНІЛ) та перебувала на кошторисі Наркомзему УСРР. До складу ВУАСГН увійшли всі сільськогосподарські науково-дослідні інститути на території УСРР, філії та Центральна сільськогосподарська книгозбірня. Координацію діяльністю союзних сільськогосподарських науково-дослідних інститутів, що розташовувалися на території УСРР, ВУАСГН було задокументовано лише стосовно виконання ними робіт для республіки. На додаток до вищевказаної постанови відповідно до протоколу № 13/707¹⁰ затверджено Президію Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук у такому складі: президент – академік О.Н. Соколовський, віце-президенти – професори А. М. Сліпанський і Т. Г. Білаш, П. І. Попов та учений секретар – Д. С. Харченко. Членами Президії обрано М. В. Левенштама, професорів І. М. Боднара і М. Г. Варфоломєєва, К. К. Віторта.

Результати дослідження архівних матеріалів доводять про те, що процес становлення академії відбувався упродовж першого року її існування, зокрема вирішувалися питання розробки Статуту, структури, штатів, кошторису академії та ін. Персональний склад Президії зазнавав деяких змін, а також поповнювався новими членами і згодом їхня кількість становила 18 осіб. Одне з перших завдань ВУАСГН полягало у вивченні роботи існуючої мережі науково-дослідних інститутів, зональних станцій та опорних пунктів з метою пристосування їх до районів спеціалізації сільськогосподарського виробництва та забезпечення розпланованою науковою роботою. Через проведення ряду наукових конференцій і нарад Президія ВУАСГН доводила методологічне спрямування наукової роботи, актуалізації тематики тощо. З початку 1931 р. науково-дослідні установи ВУАСГН розпочинали діяльність за 1817 науковими проблемами,

із яких 749 остаточно було закінчено впродовж зазначеного року¹¹. Звіт за перший рік діяльності надавав детальні висновки щодо роботи за такими темами: 1) завдання соціалістичної реконструкції сільського господарства; 2) народногосподарське завдання підвищення врожайності по галузевих інститутах; 3) боротьба із посухою та загибеллю озимини; 4) забезпечення промисловості сировиною рослинного походження; 5) забезпечення робітничого населення фруктами та овочами; 6) забезпечення тваринництва кормовою базою; 7) про збільшення продуктивності тваринництва; 8) боротьба із витратами в тваринництві; 9) хімізація сільського господарства; 10) стан механізації та електрифікації сільського господарства; 11) техпропаганда і реалізація наукових досягнень; 12) кадрові проблеми; 13) капіталовкладення та фінансовий стан. Додамо, що самі назви розділів підтверджували ґрунтовність наукових тем, над якими працювали вчені-аграрії України під керівництвом ВУАСГН.

Встановлено, що періодом плідної діяльності ВУАСГН стали перші два роки. Упродовж 1931–1933 рр. було скликано п'ять пленумів ВУАСГН, де розглянуто численні питання щодо ефективності структурних підрозділів академії, окремі проекти організаційно-господарського зміцнення колгоспів, підвищення врожайності сільськогосподарських культур та ін. Також до здобутків академії належить перший проблемно-тематичний план науково-дослідних робіт на 1932 р., що містив актуальні питання з різних напрямів галузі. До організаційних аспектів формування мережі ВУАСГН належить заміна триступеневої системи організації науково-дослідних робіт (інститут-станція-опорний пункт) на двоступеневу (інститут-опорний пункт). Загалом, опорний пункт (опорно-дослідне господарство) став однією з головних форм організації науково-дослідної роботи на виробництві і більш того, первісним осередком науково-дослідної роботи галузевих та загальних інститутів. У результаті зазначеного, станом на 1933 р. у системі Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук вже діяло 142 опорних пункти. Окрім того, станом на 1934 р. мережа Академії об'єднувала 7 інститутів союзного і 13 всеукраїнського значення, 26 зональних станцій, 4 заповідники та ЦСГБ¹². Отже, завдяки вдалій структурі, яка у 1931 р. складалася із 4-х секторів, у 1933 р. – 12, академія здійснювала координацію питаннями наукового забезпечення ведення сільського господарства колишньої УСРР.

Проте, на превеликий жаль, відомі політичні процеси в СРСР у 1930-х рр. призупинили розвиток багатьох наук і сільськогосподарська дослідна справа не стала виключенням. З весни 1933 р. почалися масові арешти науковців-аграріїв академії і її діяльність почала призупинятись. Відповідно до наказу № 167 від 31 березня 1935 р. прийнято рішення про ліквідацію ВУАСГН¹³. Відповідно до постанови РНК СРСР і наказу Наркомзему СРСР «Про реорганізацію Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна»¹⁴ від липня 1934 р. було перебудовано структуру мережі науково-дослідних установ сільськогосподарської галузі української республіки.

Таким чином, упродовж 1920-х рр. державна влада здійснювала пошуки оптимальних форм контролю й координації науково-дослідної роботи для потреб сільськогосподарської галузі народного господарства. Одночасно із розвитком науково-організаційних основ сільськогосподарської науки відбувався процес становлення її методичних і координуючих органів. Як засвідчив аналіз, результати діяльності Сільськогосподарського наукового комітету України та Науково-консультаційної ради НКЗС стали підґрунтям для успішної інституалізації сільськогосподарської дослідної справи і сприяли становленню академічної форми організації галузевого дослідництва в Україні через створення Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. Отже, при вивченні історичного розвитку сільськогосподарської науки важливим аспектом залишаються питання саме функціонування її організуючих і методичних центрів, наявність яких визначала державна політика. Загалом, комплексних досліджень потребують їхній склад, функції та динаміка в умовах соціально-економічних трансформацій.

¹ Вергунов В. А. Академізація вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи: історико-науковий аналіз // Нариси з історії природознавства і техніки: Збірник наукових праць / Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України, Українське товариство істориків науки. – К., 2005. – Вип. 45. – С. 167–182; Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.): зб. док. і матеріалів. До 75-річчя створення Укр. акад. аграр. наук / УААН, ДНСГБ; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко; за заг. ред. М. В. Зубця,

- Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2006. – 526 с.; Науково-консультаційна рада Народного комісаріату земельних справ УСРР (1927–1930 рр.): зб. док. і матеріалів / НААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, О. О. Черниш, З. П. Кірпаль та ін. ; під. заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2010. – 600 с.; Всеукраїнська Академія Сільськогосподарських Наук (1931–1935 рр.): зб. док. і матеріалів. До 75-річчя створення Укр. акад. аграр. наук / УААН, ДНСГБ; уклад. В. А. Вергунов, І. В. Гриник, З. П. Кірпаль та ін. ; за заг. ред. Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2006. – 311 с.
- ² Положение о сельскохозяйственных опытных учреждениях // Известия Министерства земледелия и государственных имуществ. – 1901. – № 29 (22 июля). – С. 546–547.
- ³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1061. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 202. [Наказ Міністерства земельних справ. Ч. 162].
- ⁴ Там само. – Арк. 216. [Наказ Міністерства земельних справ. Ч. 172].
- ⁵ Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.): зб. док. і матеріалів. До 75-річчя створення Укр. акад. аграр. наук / УААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко ; за заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2006. – С. 7.
- ⁶ Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Наук. Т-во ім. Т. Шевченка; голов. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк, 1976. – Т. 8. – С. 2837.
- ⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 32–45. [Протокол № 37/320 засідання президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету з приводу обговорення проекту постанови Всеукраїнського центрального комітету і Ради народних комісарів УСРР «Про зміни і доповнення положення про Народний комісаріат земельних справ УСРР»].
- ⁸ Там само. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1268. – Арк. 15–17. [Положення про Науково-консультаційну раду при Колегії Народного Комісаріату земельних справ УСРР].
- ⁹ Постанова № 154 РНК УСРР від 22 травня 1931 р. «Про організацію Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук» // Збірник законів та розпоряджень. робітничо-селянського Уряду України. – 1931. – № 18. – 4 червня. – С. 389–390.
- ¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 825. – Арк. 136. [Про затвердження Президії Української академії сільськогосподарських наук (копія, машинопис, № 15887/6)].
- ¹¹ Там само. – Ф. 1055. – Оп. 1. – Спр. 242. – Арк. 1–42. [Короткий звіт ВУАСГН за 1931 р.].
- ¹² Там само. – Спр. 130. – Арк. 58–59.
- ¹³ Там само. – Оп. 2. – Спр. 57. – Арк. 71.
- ¹⁴ О реорганизации Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук им. В. И. Ленина: Постановление СНК СССР и приказ Наркомзема СССР / ВАСГНИЛ, Президиум акад. с.-х. наук им. В. И. Ленина. – Л., 1934. – 72 с.

На основани историко-научного анализа раскрыт процесс формирования организационных центров отечественного сельскохозяйственного опытного дела. Освещены основные аспекты их научно-организационной деятельности, которая регулировалась государственными решениями в соответствии с политическими и социально-экономическими условиями жизни страны в 1920-х гг. Организационная структура отечественного сельскохозяйственного опытного дела способствовала успешной институционализации и становлению академической формы организации отраслевого исследования в Украине.

Ключевые слова: сельскохозяйственное опытное дело, развитие, координация, управление, сельское хозяйство.

Based on historical and scientific analysis revealed the formation of organizational centers of national agricultural research. The basic aspects of scientific and organizational activities governed statist solutions according to the political and socio-economic conditions of the country in the 1920s. Organizational structure of the national agricultural research affairs contributed to the successful establishment and institutionalization of academic forms of organization doslidnytstva industry in Ukraine.

Keywords: agricultural research, development, coordination, management, agriculture.